

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι Πλάτσας στη Μάνη. Παρατηρήσεις στο γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου

Ευαγγελία ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ

doi: [10.12681/dchae.1238](https://doi.org/10.12681/dchae.1238)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ Ε. (2014). Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι Πλάτσας στη Μάνη. Παρατηρήσεις στο γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 105–118. <https://doi.org/10.12681/dchae.1238>

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΚΑΜΠΙΝΑΡΙ ΠΛΑΤΣΑΣ ΣΤΗ ΜΑΝΗ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι της Πλάτσας της Μάνης έχει χρονολογηθεί στον 9ο, 10ο και στο 12ο αι. Επισκευές έγιναν στο ναό στο 14ο αι., περίοδο στην οποία ανάγονται και οι περισσότερες τοιχογραφίες του. Τα γλυπτά των τέμπλων των τριών κλιτών, προέρχονται από δύο τουλάχιστον τέμπλα, χρονολογούνται στον 11ο και στο 12ο αι. και τοποθετήθηκαν στο ναό μεταξύ 15ου και 16ου αι. Εκτός από τα δύο κεντρικά τμήματα του επιστυλίου των πλαγιών κλιτών, που φαίνεται ότι αποτελούν ένα επιστύλιο, προερχόμενο ίσως από παλαιότερη φάση του μνημείου, τα υπόλοιπα μάλλον προέρχονται από παλαιότερα κτήρια της περιοχής.

The church of St Nicholas at Kampinari of Platsa in Mani has been dated to the 9th, 10th and 12th centuries. Renovations were made to the church in the 14th c., the period to which most of its wall paintings belong. The altar-screen sculptures of the three aisles, coming from at least two altar-screens, are dated to the 11th and 12th c. and were placed in the church between the 15th and 16th c. Except for the two central parts of the epistyle of the side aisles, which appear to form one epistyle coming from an older phase of the monument, the rest probably come from older buildings in the region.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου (Εικ. 1) βρίσκεται σε πλάτωμα έξω από τον οικισμό της Πλάτσας, στη θέση Καμπινάρι, δυτικά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από τη μεσσηνιακή στη λακωνική Μάνη. Είναι τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με τρεις ισομεγέθεις αψίδες στα ανατολικά και ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά, σήμερα ερειπωμένο.

Το μνημείο έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές¹, εκ των οποίων οι παλαιότεροι, βασιζόμενοι στα αρχαϊκά στοιχεία του, τοποθετούν την ανέγερσή του στον 9ο με 10ο αιώνα. Ο Χ. Μπούρας, βάσει της επιμελημένης λαξευτής τοιχοποιίας, σε συνδυασμό με την κτητορική επιγραφή του 1338, σύμφωνα με την αρχική ανάγνωση της οποίας το μνημείο παρέμεινε ερειπωμένο για Σ - δηλαδή

Λέξεις κλειδιά

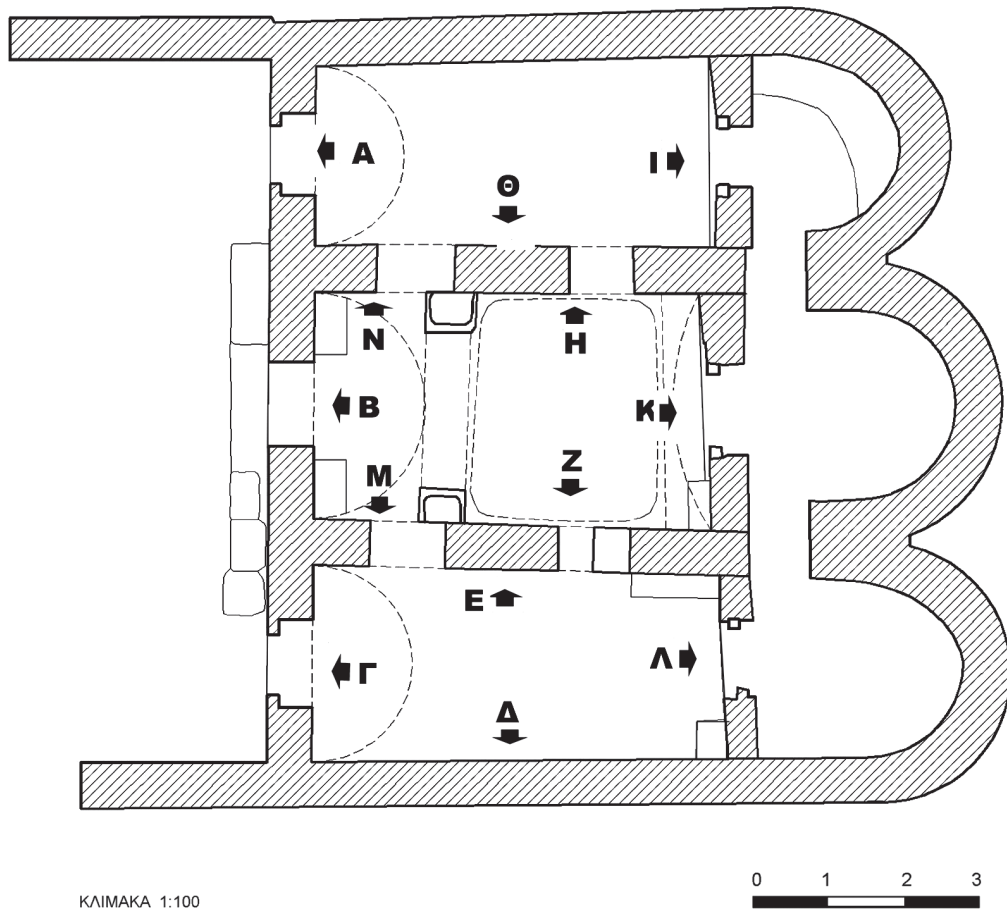
Μεσοβυζαντινή περίοδος, Πελοπόννησος Μεσσηνία, Γλυπτική, Αρχιτεκτονικά γλυπτά, Τέμπλα.

Keywords

Middle Byzantine period, Peloponnese Messenia, Sculpture, Architectural sculptures, Altar screens.

¹ R. Traquair, «The Churches of Western Mani», *BSA* 15 (1908 9), 185, 194, εικ. 2, πίν. XV. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916, 44, υποσημ.3, 120, 180, 223. A.H.S. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA* 33 (1932 33), 152, 155, 162. Σ. Κουγέας, «Περί των Μελιγγών του Ταυγέτου εξ αφορμής ανεκδότου βυζαντινής επιγραφής», *ΠΑΑ* 15, αρ. 3, (1951), 1 34. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantine*, Paris 1951, 139. H. Ahrweiler Glykatzi, «Une inscription méconnue sur les Mélingues», *BCH* 86 (1962), 1 10. Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970 72), 123, πίν. 36δ. D. Heliopoulou Rogan, *Mani*, Athens 1973, 120 121. Ντ. Μουρίνη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρο από του τέλους του 7ου μέ-*

χρι του τέλους του 10ου αι., Θεσσαλονίκη 1975, 152 153, 158. D. Feissel και Α. Phillipidis Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III, Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 267 395. Χ. Μπούρας, «Η πρώτη οικοδομική φάση του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι και η χρονολόγησή της», *14ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1994, 15 16. Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Αθήνα 2002, 268 270. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά Γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, 224 236. Γ. Βελένης και Μ. Κάππας, «Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι της Πλάτσας: Addenda et Corrigenda», ανακοίνωση στο Δ' Συνέδριο Μεσσηνιακών Σπουδών της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 2010).

Εικ. 1. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Κάτοψη.

200 χρόνια²-, το χρονολόγησε στο 12ο αιώνα και συνέδεσε τον τρόπο δομής του με τη βαθμιαία επικράτηση των λαξευτών τοιχοποιιών στο νότιο ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο³. Πολύ πρόσφατα οι Γ. Βελένης και Μ. Κάππας υποστήριξαν πολύ πειστικά ότι ο ναός δεν κτί-

στηκε από αρχαίο υλικό σε β' χρήση, αλλά ότι πρόκειται για ένα ερειπωμένο ρωμαϊκό οικοδόμημα και χρονολόγησαν τη μετατροπή του σε εκκλησία στον 9ο αι.⁴.

Η επόμενη κύρια κατασκευαστική φάση, που περιλάμβανε την προσθήκη τρούλλου και την ανακατασκευή

² Όπως επισημάνθηκε από τους Βελένη και Κάππα (ό.π.), οι Feissel και Phillipidis Braat ήδη από το 1985 είχαν διαπιστώσει ότι το Σ στο τέλος του δεύτερου στίχου της έμμετρης επιγραφής του κεντρικού κλίτους είναι το τελευταίο γράμμα της λέξης χρόνος και άρα η επιγραφή μας πληροφορεί για το ότι ο Σπάνης βρήκε το κτίσμα ερειπωμένο, όχι όμως και για τον ακριβή χρόνο που είχε μεσολαβήσει μεταξύ της ανέγερσης του ναού και της ανακαίνισής του το 1338, Feissel και Phillipidis Braat, ό.π., 330-332. Στο ίδιο άρθρο επισημαίνεται και ο ορθός τονισμός του ονόματος του χορηγού,

που άλλωστε φαίνεται καθαρά στην επιγραφή (Σπάνης και όχι Σπανής, όπως λανθασμένα είχε μεταγράψει ο Κουγέας, βλ. προηγούμενη υποσημείωση). Ευχαριστώ θερμά τον φίλο συνάδελφο Μιχάλη Κάππα για τις χρήσιμες παρατηρήσεις.

³ Μπούρας, ό.π. 268-270.

⁴ Βελένης και Κάππας, ό.π. Οι δύο μελετητές πρότειναν ότι ο ναός ενσωμάτωσε ένα ρωμαϊκό οικοδόμημα, ιδίου πλάτους με το ναό και μήκους που θα συμπεριλάμβανε τον ερειπωμένο σήμερα ναρθήκα. Το κτήριο μετατράπηκε σε εκκλησία, με την προσθήκη

μεγάλου τμήματος της θολοδομίας, τοποθετείται ομόφωνα περί το έτος 1338 και συνδέεται με την ανακαίνιση του ναού από τον εύπορο τζαούσιο Κωνσταντίνο Σπάνη.

Ακολούθησαν μικρότερης κλίμακας επεμβάσεις που τοποθετούνται στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο: στο βόρειο και το νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους προσκολλήθηκαν δύο παραστάδες, επάνω στις οποίες πάτησε σφενδόνιο, για να στηριχθεί ο τρούλλος⁵, εργασία που μαζί με τον τοίχο επάνω από το τέμπλο ανάγεται στην τρίτη οικοδομική φάση, εφόσον οι παραστάδες και ο τοίχος έχουν καλύψει τμήματα της επιγραφής και των τοιχογραφιών του 1338. Το μεγαλύτερο τμήμα της καμάρας του βόρειου κλίτους ανακατασκευάστηκε μετά από κατάρρευση και κατά την ανακατασκευή χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό της πεσμένης καμάρας – σε ορισμένους θολίτες διακρίνονται σπαράγματα από τον κατεστραμμένο ζωγραφικό διάκοσμο. Σύμφωνα με τους Βελένη και Κάππα⁶ η κατάρρευση συνέβη λίγο πριν την κατασκευή των υφιστάμενων κτιστών τέμπλων, στα οποία ενσωματώνεται μεγάλος αριθμός γλυπτών που δεν φαίνεται να υπέστησαν ζημιές από την πτώση του θόλου. Οι τοιχογραφημένες δεσποτικές εικόνες στο τέμπλο του βορείου κλίτους που ανάγονται στον 15ο αι.-16ο αι. υποδεικνύουν ότι η κατασκευή των τέμπλων πρέπει να έγινε μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα, κάτι που προσφέρει ένα *terminus ante quem* και για την κατάρρευση της βόρειας καμάρας.

Πολύ σημαντικός είναι ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου. Οι τοιχογραφίες του κεντρικού κλίτους, χρονολογούνται βάσει της έμμετρης κτητορικής επιγραφής στο 1337/38 και αποτελούν χορηγία του τζαούσιου Κωνσταντίνου Σπάνη και της συμβίας του Μαρίας. Οι τοιχογραφίες του νότιου κλίτους (σκηνές από τον βίο του Αγίου Νικολάου) χρονολογούνται με επιγραφή στα 1343/44 (τεταρτοσφαίριο αφίδας) και στα 1348/49 (δυτική είσοδος). Οι τοιχογραφίες του βόρειου κλίτους έχουν χρονολογηθεί από την Ντ. Μουρίκη στα πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια, μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα,

ενώ πρόσφατα προτάθηκε από τους Βελένη και Κάππα η ένταξή τους στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (μέσα 14ου αι.) και ο συσχετισμός τους με τις επάλληλες συλλογικές χορηγίες που είχαν ως στόχο να ολοκληρώσουν το φιλόδοξο έργο του Σπάνη. Στη μεταβυζαντινή περίοδο ανάγονται οι τοιχογραφίες του τοίχου επάνω από το τέμπλο του κεντρικού κλίτους καθώς και η επιζωγράφιση του ημικυλίνδρου της νότιας αφίδας.

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού περιορίζεται στο τέμπλο των τριών κλιτών, όπου έχουν τοποθετηθεί μαρμάρινα τμήματα προερχόμενα από δύο τουλάχιστον τέμπλα. Με τα γλυπτά του ναού έχει ασχοληθεί συνοπτικά η Μουρίκη⁷ ενώ πολύ διεξοδική τους περιγραφή με σχέδια και φωτογραφίες παραθέτει ο Ν. Δρανδάκης⁸ στη μονογραφία του για τα βυζαντινά γλυπτά της Μάνης. Προκειμένου να ενταχθεί στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) το έργο της συντήρησης των τοιχογραφιών και του μαρμαρίνου τέμπλου του μνημείου, εκπονήθηκε σχετική μελέτη, η οποία αποτέλεσε και το έναυσμα για την αναλυτικότερη επεξεργασία του υλικού και την προσθήκη νέων παρατηρήσεων που συμπληρώνουν τη δημοσίευση του Δρανδάκη.

Κεντρικό κλίτος (Εικ. 2, 5). Στο τέμπλο έχουν χρησιμοποιηθεί δύο θωράκια, δύο πεσίσκοι με σταθμούς, σύμφυτους κιονίσκους και κιονόκρανα, καθώς και τρία τμήματα επιστυλίου. Το τέμπλο έχει ενισχυθεί πίσω με τοίχο.

Τα θωράκια είναι επιχρισμένα με ασβέστη. Το βόρειο (πλ. 0,90 μ., ύψ. 0,91 μ.) κοσμεύεται με συμπλεκόμενους λημνίσκους μέσα σε κύκλο, θέμα που εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο από διμερή επίπεδα, ανακομβούμενη ταινία. Στα κενά μεταξύ κύκλου και ορθογωνίου σκαλίζονται τρίφυλλα. Μικρότερα και απλούστερα τρίφυλλα σκαλίζονται στα περιμετρικά κενά μεταξύ των λημνίσκων. Ο διάκοσμος του νότιου θωρακίου (πλ. 0,91 μ. και ύψ. 0,90 μ.) είναι παρόμοιος. Σώζεται τμήμα του πλαισίου από διπλή ανακομβούμενη ταινία, καθώς και τμήμα εγγραφόμενου κύκλου με κόμβο. Στο εσωτερικό είναι συμπληρωμένο με κονίαμα, μικρούς λίθους και μαρμαρί-

τριών αφίδων στα ανατολικά, ενώ ταυτόχρονα κατασκευάστηκε ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού. Η απουσία μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής περιόδου, αλλά και τα γενικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού τους οδήγησαν στη χρονολόγηση της φάσης αυτής στον 9ο αιώνα.

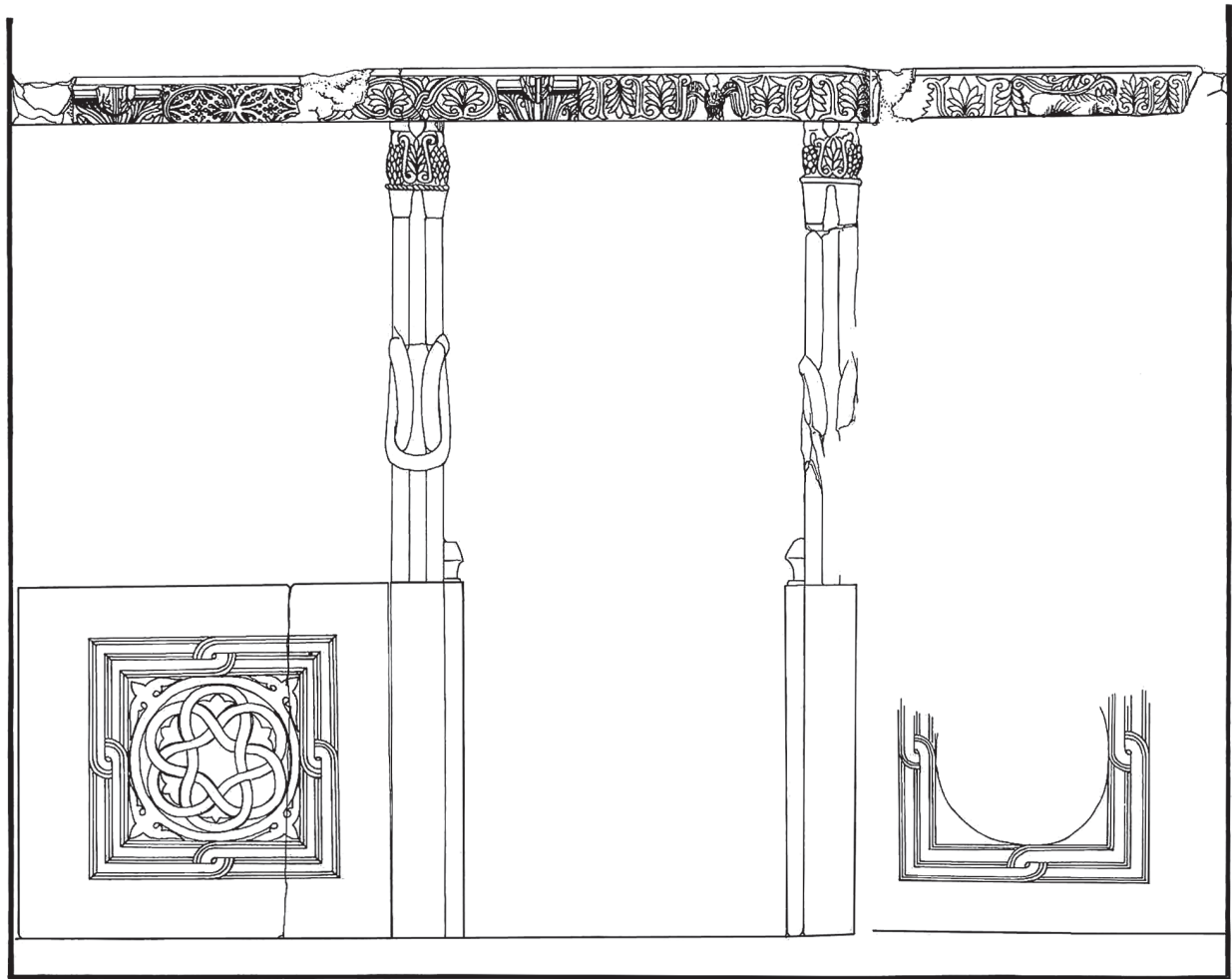
⁵ Στην αρχική μορφή ο τρούλλος ήταν οκτάπλευρος με καμπυλόγραμμο γείσο. Μεταξύ του 1930 και 1970 επισκευάστηκε και έλαβε

κυλινδρική μορφή με ευθύγραμμη στέγη. Το 1988 η 5η ΕΒΑ πραγματοποίησε εργασίες αποκατάστασης, κατά τις οποίες διατηρήθηκε η ευθύγραμμη απόληξη του τρούλλου, ΑΔ 43 (1988), Β1 Χρονικά, 132. Το τσιμεντένιο σφενδόνιο επάνω από το ιερό τοποθετήθηκε κατά τις επισκευές που έγιναν μεταξύ 1930 και 1970.

⁶ Βελένης και Κάππας, ό.π.

⁷ Μουρίκη, ό.π. 21 23.

⁸ Δρανδάκης, ό.π. 224 236.

Εικ. 2. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο κεντρικού κλίτους (σχέδιο Ν.Β. Δρανδάκη).

νο απότμημα, προφανώς πλαίσιο θωρακίου. Στα κενά μεταξύ ορθογώνιου και κυκλικού πλαισίου διακρίνονται όμοια με του βόρειου θωρακίου τρίφυλλα.

Οι πεσίσκοι (ύψ. 0,91 μ., πλ. 0,13 μ. και πάχ. 0,15 μ.) είναι ακόσμητοι με σύμφυτους σταθμούς (πλ. 0,05 μ., συν. ύψ. 1,03 μ.) που απολήγουν σε κωνικό επίμηλο με λεπτό λαμό. Το άνοιγμα της πύλης μεταξύ των σταθμών είναι 0,825 μ. Οι σύμφυτοι κιονίσκοι (ύψ.: 0,975 μ. ο βόρειος και 1,02 μ. ο νότιος) έχουν στις γωνίες τέσσερις ράβδους, που στο μέσον του ύψους δένονται με διπλούς χαλαρούς κόμβους. Κάθε ράβδος απολήγει σε διαπλατυνόμενη κωνική απόληξη, ώστε να διαμορφωθεί μια τετράπλευρη επιφάνεια, όπου στηρίζεται το κιονόκρανο. Ο κορμός του νότιου κιονίσκου είναι σπασμένος στο σημείο κάτω

από τις κωνικές απολήξεις και δεν συναρμόζει με την απόληξη που έχει τοποθετηθεί επάνω του. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα διαφορετικά ύψη των κιονοκράνων φανερώνει ότι ο νότιος κιονίσκος κόπηκε ώστε να προσαρμοστεί στο ύψος του εξεταζόμενου τέμπλου.

Τα κιονόκρανα έχουν διαφοροποιημένα ύψη (βόρειο: 0,19 μ., νότιο: 0,165 μ., μαζί με τα κυμάτια της βάσης τους). Το σχήμα τους είναι τεκτονικό, σχεδόν τετράπλευρο και ο διάκοσμός τους σχεδόν όμοιος. Στη βάση έχουν λεπτό κυμάτιο, σχοινοειδές στο βόρειο κιονόκρανο και ακόσμητο στο νότιο. Στις γωνίες του καλάθου σκαλίζονται βότρες που κρέμονται από τις γωνίες του άβακα. Πίσω από τον μίσχο κάθε βότρου το μάρμαρο έχει απολαξευτεί και είναι ορατός ο πυρήνας του καλάθου. Μεταξύ των βότρεων μεσολαβεί όρθιο ανθέμιο, εν-

νιάφυλλο στο βόρειο κιονόκρανο και επτάφυλλο στο νότιο, ανάμεσα σε δύο κατακόρυφους έλικες. Η πλευρά του καλάθου προς την πύλη του Ιερού Βήματος είναι ημίεργη και φέρει υποτυπώδη δήλωση του βότρου. Στην πίσω πλευρά των κιονοκράνων, προς το ιερό Βήμα, η επιφάνεια είναι αδρά λαξευμένη. Ο άβακας είναι κοιλόκυρτος, με ένα προεξέχον ημικυκλικό στέλεχος στο μέσον κάθε πλευράς.

Το επιστύλιο του τέμπλου αποτελείται από τρία διαφορετικά τμήματα που δεν συναρμολογούνται. Τα μεταξύ τους κενά έχουν συμπληρωθεί με μικρούς λίθους. Και τα τρία τμήματα απολήγουν άνω σε στενή ακόσμητη ταινία, ύψους 0,02 μ. Η πλάγια επιφάνεια είναι λοξόστητη με ανάγλυφο διάκοσμο, ενώ η κάτω ακόσμητη.

Στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου (μήκ. 1,45 μ., ύψ. 0,20 μ. πάχ. 0,175 μ.) δύο σφαιρικοί τροχοί περικλείουν εννιάφυλλα ανθέμια. Οι κόμβοι πλαισιώνονται άνω και κάτω από τρίφυλλα. Ακολουθεί πλατύ όρθιο ακανθόφυλλο, το οποίο άνω διαμορφώνεται με ανακαμπτόμενη επιφάνεια (πλακάκι), στο μέσον της οποίας σκαλίζεται πλατιά ανακαμπτόμενη γλώσσα, που κρέμεται μέχρι το μέσον περίπου του ύψους του ακανθόφυλλου. Δεξιότερα σκαλίζεται μετωπικό πτηνό (ίσως αετός) με φθαρμένο κεφάλι και διεσταλμένες φτερούγες, το οποίο δορυφορείται από τρία ραδινά πολύφυλλα ανθέμια, ένα ανεστραμμένο μεταξύ δύο όρθιων, που συνδέονται με κατακόρυφους έλικες. Κανένα από τα δύο προεξέχοντα στοιχεία του επιστυλίου – ακανθόφυλλο και πτηνό – δεν είναι τοποθετημένο στο μέσον της πύλης του Ιερού Βήματος.

Ο διάκοσμος του βόρειου τμήματος του επιστυλίου (μήκ. 0,58 μ., ύψ. 0,19 μ.) περιλαμβάνει όμοιο με του μεσαίου τμήματος του επιστυλίου πλατύ ακανθόφυλλο με πλακάκι και ανακαμπτόμενη γλώσσα. Ακολουθεί επιπεδόγλυφος διάκοσμος από δύο συναπτόμενους κύκλους που περικλείουν καμπυλόπλευρους ρόμβους, μέσα στους οποίους εγγράφονται σταυροί με ανθεμοειδείς κεραίες. Στα κενά μεταξύ κύκλων και ρόμβων σκαλίζονται στενά αντίνωτα τρίφυλλα. Τρίφυλλα γεμίζουν και τα κενά μεταξύ των κύκλων.

Ο διάκοσμος του νότιου τμήματος του επιστυλίου (μήκ. 0,73 μ., ύψ. 0,185 μ.) αποτελείται από τρία εννιάφυλλα ανθέμια, ένα ανεστραμμένο μεταξύ δύο όρθιων, ανάμεσα σε κατακόρυφους έλικες. Ακολουθεί χονδροειδές

έξεργο ζώο, με σχεδόν κυλινδρικό σώμα και κεφάλι αιλουροειδούς, που βαδίζει προς τα δεξιά. Στο σώμα αποδίδονται συνοπτικά οι ανατομικές λεπτομέρειες. Επάνω και πίσω από το ζώο σκαλίζεται ημιανθέμιο σε χαμηλό ανάγλυφο, που απλώνεται επάνω σε ταινία απολήγουσα σε μικρούς έλικες. Δεξιά σώζονται δύο συνεπτυγμένα ενδεκάφυλλα ανθέμια, ένα όρθιο και ένα ανεστραμμένο, ανάμεσα σε κατακόρυφους έλικες. Στο βόρειο άκρο του επιστυλίου κατακόρυφη κεραμιδί ταινία φανερώνει ότι το σημείο αυτό στην αρχική του θέση πακτωνόταν σε τοίχο. Επισημαίνεται ότι και το κεντρικό τμήμα του επιστυλίου φέρει ίχνη κεραμιδί ταινίας στο νότιο άκρο (το βόρειο είναι επιχρισμένο).

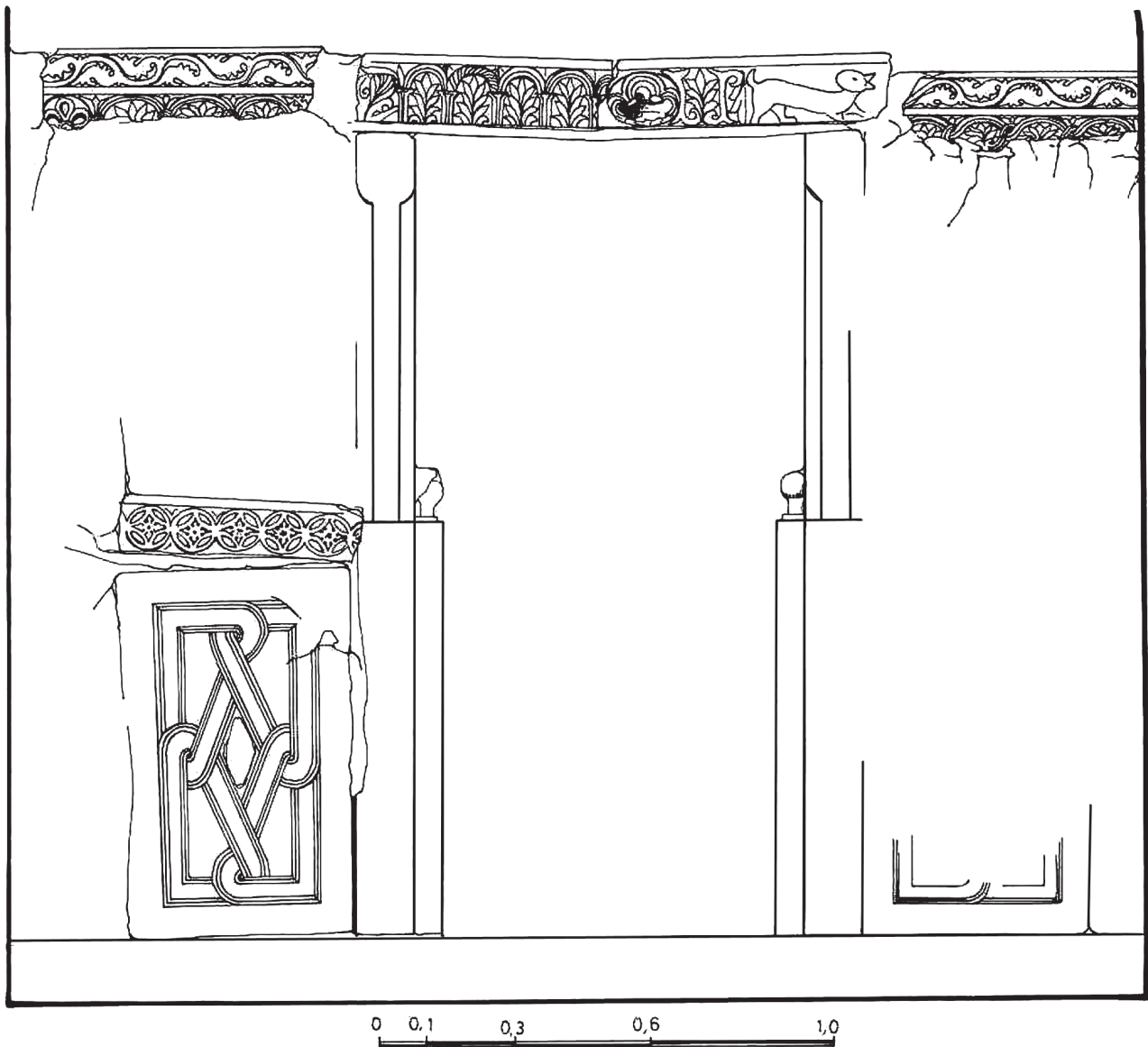
Βόρειο κλίτος (Εικ. 3, 6): Στο τέμπλο έχουν χρησιμοποιηθεί δύο θωράκια, δύο πεσίσκοι με σταθμούς, σύμφυτους κιονίσκους και σύμφυτα τετράπλευρα κιονόκρανα, καθώς και τρία τμήματα επιστυλίου. Το τέμπλο έχει ενισχυθεί πίσω με τοίχο.

Από τα θωράκια, που έχουν όμοιο διάκοσμο, σώζεται καλύτερα το βόρειο, ενώ το νότιο είναι κατά μεγάλο τμήμα του καλυμμένο με ασβεστοκονίαμα και σπάραγμα τοιχογραφίας με παράσταση ποδέας. Το βόρειο (ύψ. 0,82 μ., πλ. 0,54 μ.) περιγράφεται από πλατιά λειασμένη ταινία, που περιβάλλει ορθογώνιο πλαίσιο από διπλή ανάγλυφη ανακομβούμενη ταινία. Μέσα στο πλαίσιο εγγράφεται ρόμβος από τριπλές ταινίες (μια πλατιά ταινία στο μέσον και δύο λεπτά κυμάτια εκατέρωθεν), που ενώνεται με το πλαίσιο μέσω των κόμβων. Στο εσωτερικό του ρόμβου λείπει τμήμα του θωρακίου. Επάνω από το θωράκιο σώζεται στέψη (μήκ. 0,54 μ., ύψ. 0,125 μ.), τοποθετημένη λοξά, με διάκοσμο εφαπτόμενων κύκλων, στους οποίους εγγράφεται καμπυλόπλευρος ρόμβος. Μέσα σε κάθε ρόμβο σκαλίζονται διαφορετικά θέματα (ρόμβος, σταυρόσχημος ρόδακας και σταυροειδώς διατεταγμένο ανθέμιο)⁹. Το νότιο θωράκιο είναι κατά μεγάλο τμήμα του καλυμμένο με την τοιχογραφία και με νεότερα επιχρίσματα, ωστόσο φαίνεται ότι είχε περίπου ίσες διαστάσεις και κοσμούσαν με το ίδιο θέμα του εγγεγραμμένου ανακομβούμενου ρόμβου.

Οι *πεσίσκοι* (ύψ. 0,92 μ., πλ. 0,13 μ.) είναι ακόσμητοι με σύμφυτους σταθμούς (πλ. 0,055 μ., πάχ. 0,06 μ., συν. ύψ. 103 μ.) που απολήγουν σε σχεδόν σφαιρικό επίμηλο με λεπτό λαϊμό. Οι σύμφυτοι κιονίσκοι (ύψ. 0,685 μ. ο βό-

⁹ Το θέμα είναι παρόμοιο με αυτό που κοσμεί το βόρειο τμήμα του επιστυλίου του κεντρικού κλίτους, αλλά εδώ έχει πολύ μικρότερη κλίμακα και πιο απλό σχέδιο, με μικρές διαφοροποιήσεις, καθώς

στα κενά μεταξύ ρόμβου και κύκλου δεν έχουν σκαλιστεί άλλα θέματα.

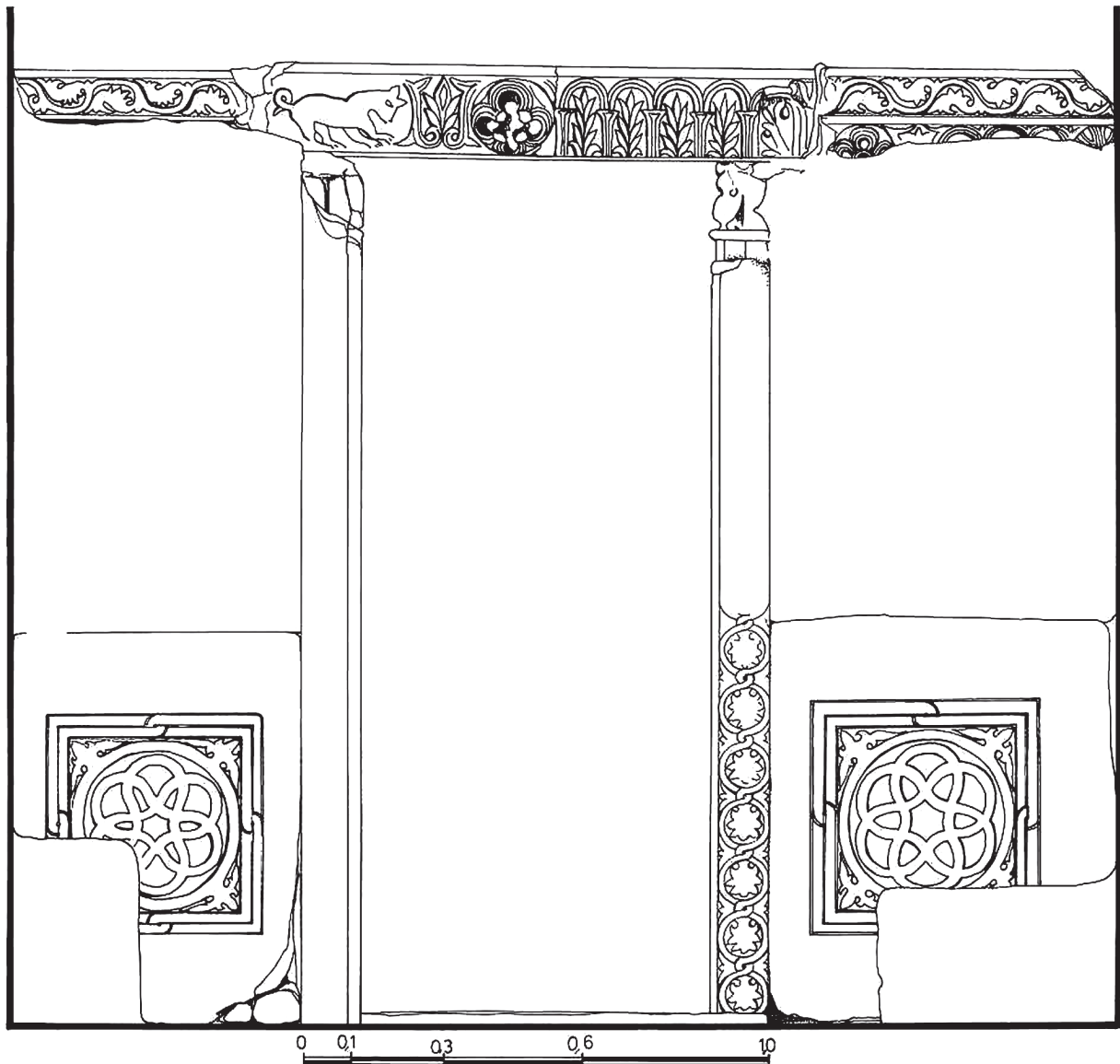

Εικ. 3. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο βόρειου κλίτους (σχέδιο Ν.Β. Δρανδάκη).

ρειος και 0,725 μ. ο νότιος) είναι οκταγωνικοί και απολήγουν σε σύμφυτο τετράπλευρο κιονόκρανο. Το συνολικό ύψος πεσσίσκων και κιονίσκων είναι 1,775 μ.

Το επιστύλιο του τέμπλου αποτελείται από τρία διαφορετικά τμήματα που δεν συναρμολογούνται. Τα μεταξύ τους κενά έχουν συμπληρωθεί με κονίαμα και μικρούς λίθους. Και τα τρία τμήματα απολήγουν άνω σε στενή ακόσμητη ταινία, ύψους 0,02 μ. Το βόρειο (μήκους 0,60 μ.) και το νότιο (μήκους 0,525 μ.) αποτελούνται από δύο σχεδόν όμοια τμήματα δίζωνου επιστυλίου. Στην επάνω ζώνη

κοσμούνται με επιπεδόγλυφο ελικοειδή βλαστό με ημίφυλλα άκανθας και στην κάτω με πλατιά επτάφυλλα ανθέμια μέσα σε σφηρικούς τροχούς από διπλή ταινία. Στα κενά μεταξύ των κύκλων σκαλίζονται μικρά τρίφυλλα. Στο βόρειο άκρο του βορείου τμήματος σώζεται τμήμα έξοργου διάτρητου κομβίου, που κοσμείται με ρόδακα με σταγονοειδή φύλλα. Στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου (μήγ. 1,165 μ., ύψ. 0,20 μ.) η πλάγια επιφάνεια είναι λοξότιμη με ανάγλυφο διάκοσμο, ενώ η κάτω ακόσμητη. Στο κέντρο του παρουσιάζει ρηγματώση, ενώ η πλευρά προς

Εικ. 4. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο νότιου κλίτους (σχέδιο Ν.Β. Δρανδάκη).

το Ιερό Βήμα είναι σε μεγάλο μέρος αποτετημένη. Στο αριστερό άκρο σώζεται μικρό τμήμα ακανθόφυλλου, το οποίο άνω διαμορφώνεται με ανακαμπτόμενη επιφάνεια (πλακάκι) και σειρά από τέσσερα τοξύλλια που περικλείουν εννιάφυλλα ανθέμια. Η άντυγα του δεύτερου από αριστερά τοξυλλίου διαμορφώνεται ως στρεπτό σχοινίο. Ακολουθεί έξεργο διάτρητο κομβίο, που κοσμεύεται με τετράφυλλο ρόδακα με ημικυκλικά φύλλα. Δεξιά του κομβίου σκαλίζεται εννιάφυλλο ανθέμιο ανάμεσα σε κατακόρυφους έλικες, ανεστραμμένο ημιανθέ-

μιο και έξεργο αιλουροειδές ζώο με μακρύ κορμό, κοντά πόδια και κοντή ουρά, που βαδίζει προς τα δεξιά αλλά στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά.

Νότιο κλίτος (Εικ. 4, 7): Στο τέμπλο έχουν χρησιμοποιηθεί δύο θωράκια, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση ως στηρίγματα, δύο κιονόκρανα και τρία τμήματα επιστυλίου. Το τέμπλο έχει ενισχυθεί πίσω με τοίχο.

Τα θωράκια (βόρειο: ύψ. 0,83 μ., πλάτ. 0,63 μ. νότιο: ύψ. 0,84 μ. πλάτ. 0,56 μ.) είναι επιχρισμένα με ασβέστη (δια-

Εικ. 5. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο κεντρικού κλίτους.

κρίνεται καλύτερα το νότιο) και έχουν όμοιο διάκοσμο. Το διακοσμητικό θέμα περιβάλλεται από πλατιά λειασμένη ταινία. Στο κέντρο διαμορφώνεται ορθογώνιο πλαίσιο από διπλή πλατιά ανάγλυφη ανακομβούμενη ταινία. Οι κόμβοι είναι μικροί και υποτυπώδεις. Μέσα στο πλαίσιο εγγράφεται κύκλος, που περικλείει συμπλεκόμενους λημνίσκους. Στα κενά μεταξύ του κύκλου και του ορθογωνίου πλαισίου σκαλίζεται από ένα επιπεδόγλυφο τρίφυλλο.

Ως βόρειο στήριγμα του τέμπλου έχει τοποθετηθεί επίμηκες αρχιτεκτονικό μέλος (μήκους 1,66 μ.) με κυμάτιο ημικυκλικής διατομής προς την πλευρά της πύλης και ως νότιο δύο λοξότιμητα γείσα με επιπεδόγλυφο διάκοσμο προς την πλευρά του νοτίου κλίτους. Το κάτω (μήκ. 0,96 μ.) κοσμεύεται με σιρκιούς τροχούς που περικλείουν πλα-

τιά ανθέμια και το επάνω (μήκ. 0,65 μ.) με το θέμα των διδύμων βλαστών που απομακρύνονται και προσεγγίζουν διαγράφοντας ελλείψεις γεμάτες από αντίνοτα ημίφυλλα άκανθας. Στο άνω μέρος των στηριγμάτων έχουν τοποθετηθεί κιονόκρανα που έχουν στις γωνίες τους πουλιά. Στο νότιο (ύψ. 0,17 μ.) διακρίνεται και τμήμα από το σύμφυτο οκταγωνικό κιονίσκο (ύψ. 0,06 μ.). Το βόρειο κιονόκρανο (ύψ. 0,14 μ.) είναι επιχρισμένο. Το συνολικό ύψος των στηριγμάτων του τέμπλου είναι 1,865 μ.

Το επιστύλιο αποτελείται από τρία διαφορετικά τμήματα που δεν συναρμόζουν και απολήγουν άνω σε στενή ακόσμητη ταινία, ύψους 0,02 μ. Τα μεταξύ τους κενά είναι συμπληρωμένα με κονίαμα και μικρούς λίθους. Το βόρειο (μήκους 0,46 μ.) και το νότιο (μήκους 0,67 μ.) είναι δύο όμοια κατά τον διάκοσμο τμήματα δίζωνου επι-

Εικ. 6. Καμπινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο βόρειου κλίτους.

στυλίου. Το νότιο στην επάνω ζώνη κοσμεύεται με επιπεδόγλυφο ελικοειδή βλαστό με ημίφυλλα άκανθας και στην κάτω, η οποία είναι επιχρισμένη διακρίνονται οι άντυγες τοξυλλίων ή σηρικιών τροχών, που σχηματίζονται από διπλή ταινία. Στα κενά μεταξύ των τοξυλλίων σκαλίζονται μικρά τρίφυλλα. Στο αριστερό άκρο της κάτω ζώνης διακρίνεται τμήμα έξεργου ανάγλυφου κομβίου, που κοσμεύεται με σταυρόσχημο ρόδακα και στο δεξιό άκρο μικρότερο κομβίο που κοσμεύεται με ρόδακα με σταγονοειδή φύλλα. Στο βόρειο τμήμα του επιστυλίου είναι ορατή μόνον η επάνω ζώνη, με όμοιο με του νοτίου τμήματος επιπεδόγλυφο ελικοειδή βλαστό. Τα δύο αυτά τμήματα είναι σχεδόν όμοια με τα δύο τμήματα των δίζωνων γείσων του επιστυλίου του βορείου κλίτους και δεν αποκλείεται αρχικά να αποτελούσαν

τμήματα του ίδιου γείσου (συνολικό μήκος των τεσσάρων τμημάτων 2,255 μ.). Στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου (μήκ. 1,20 μ., ύψ. 0,20 μ.), η πλάγια επιφάνειά του είναι λοξότοιμη με ανάγλυφο διάκοσμο, ενώ στην κάτω επιφάνεια έχει τοποθετηθεί σιδερένια δοκός για να στηρίξει το επιστύλιο που έφερε ρηγμάτωση στο κέντρο του, η οποία όμως έχει προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στην επιφάνεια του μαρμάρου. Στο αριστερό άκρο του κοσμεύεται με ζώο κατά το δεξιό πλευρό που βαδίζει προς τα δεξιά με συστρεφόμενη ουρά (ίσως όνος ή ημίονος). Δίπλα του επτάφυλλο ανθέμιο ανάμεσα σε δύο κατακόρυφους έλικες και στη συνέχεια έξεργο διάτρητο κομβίο, με τετράφυλλο ρόδακα με ημικυκλικά φύλλα. Ακολουθεί σειρά τεσσάρων τοξυλλίων που περικλείουν εννιάφυλλα ραδινα άνθημα και τμήμα έξεργου

Εικ. 7. Καμινάρι, Πλάτσα. Άγιος Νικόλαος. Τέμπλο νότιου κλίτους.

ακανθόφυλλου, το οποίο άνω διαμορφώνεται με ανακαμπτόμενη επιφάνεια (πλακάκι). Το τμήμα αυτό φαίνεται να συναρμόζει με το κεντρικό τμήμα του επιστυλίου του βορείου κλίτους.

Ορισμένα από τα θέματα που χρησιμοποιούνται στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου αποτελούν χαρακτηριστικά του θεματικού λεξιλογίου των γλυπτών από μνημεία της Μάνης. Πιο συγκεκριμένα, το ανακαμπτόμενο φύλλο άκανθας με την προεξέχουσα ορθογώνια επιφάνεια

(πλακάκι), απαντά με μικρές διαφοροποιήσεις σε πολλά μνημεία της περιοχής της Μάνης από τον 12ο αι. και μετά, όπως στον Ταξιάρχη Χαρούδας¹⁰, τον Άγιο Ιωάννη Κούνου¹¹, την Κοίμηση Καστάνιας¹², τον Άγιο Νικό-

¹⁰ Δρανδάκης, ό.π. 251 252, εικ. 380 382.

¹¹ Στο ίδιο, 255 259, εικ. 386 387.

¹² Στο ίδιο, 306 313, εικ. 456 457.

λαο Γκλέζου¹³ και τον Ταξιάρχη στο Δρύαλο (1102-1103)¹⁴. Το θέμα, που γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τον 12ο αι.¹⁵, απαντά και σε άλλα μεσσηνιακά μνημεία: χρησιμοποιείται, με πιο νατουραλιστική μορφή, στο επιστύλιο της Μεταμόρφωσης Χριστιάνων (με διάτρητη τεχνική και μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο)¹⁶, στο επιστύλιο του Ανδρομονάστηρου¹⁷ και σε άλλα γλυπτά του λεγόμενου εργαστηρίου της Σαμαρίνας¹⁸, ωστόσο εκεί είναι αρκετά ραδινό και με σχηματοποιημένη απόδοση των λοβών και των γλωσσίδων της άκανθας, ενώ ο κορυφαίος λοβός του φύλλου δεν διαγράφεται επάνω στην προεξέχουσα επιφάνεια.

Το θέμα των σφαιρικών τροχών είναι πολύ αγαπητό στη γλυπτική των μνημείων της ευρύτερης βυζαντινής επικράτειας. Ειδικότερα ανθέμια σε σφαιρικούς τροχούς κατά τον 12ο απαντούν, μεταξύ άλλων, στο επιστύλιο του τέμπλου του καθολικού της Μονής Βλαχερνών Άρτας¹⁹, σε θύρωμα του Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου (1158)²⁰, σε πεσίσκο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Άνδρου²¹, και σε πεσίσκο εντοιχισμένο στην Κοίμηση Θεοτόκου Μακρυνίτσας²². Είναι δε πολύ συχνό θέμα στα επιστύλια, τα γείσα και τους ελκυστήρες των μανιάτικων μνημείων²³.

Οι επιπεδόγλυφοι ελικοειδείς βλαστοί με ημίφυλλα άκανθας, οι δίδυμοι βλαστοί που απομακρύνονται και προσεγγίζουν διαγράφοντας ελλείψεις και η πλαισίωση έξεργων κομβίων με σειρές τοξυλλίων που περικλείουν ανθέμια, απαντούν στην περιοχή της Μάνης ήδη από τον 11ο αι., στους κοσμήτες του Αγίου Θεοδώρου στη Μπάμπακα (1075) και σε γλυπτά στον Άγιο Γεώργιο στο Μπρίκι και στους Αγίους Θεοδώρους Καφιόνας, έργα του μαρμαρά Νικήτα²⁴. Επαναλαμβάνονται σε πολλά επιστύλια της περιοχής²⁵, με μικρές διαφοροποιήσεις. Το θέμα των επιπεδόγλυφων συναπτόμενων κύκλων που περικλείουν καμπυλόπλευρους ρόμβους, μέσα στους οποίους εγγράφονται σταυροί με ανθεμοειδείς κεραιές, απαντά, μεταξύ άλλων, στο μαρμάρινο τόξο του τέμπλου του ναού της Μεταμόρφωσης στο Νομιστή²⁶, στο επιστύλιο που έχει χρησιμοποιηθεί ως κατώφλι στον Ταξιάρχη Χαρούδας²⁷ και στο ευθύγραμμο τμήμα του πεταλόμορφου επιστυλίου τέμπλου τόξο της Επισκοπής Μάνης²⁸.

Η απεικόνιση ζώων είναι πολύ διαδεδομένη στη βυζαντινή γλυπτική, και απαντά σε κιονόκρανα²⁹, επιθήματα³⁰, επιστύλια τέμπλων³¹, υπέρθυρα³² και θωράκια³³,

¹³ Στο ίδιο, 315 318, εικ. 469.

¹⁴ L. Bouras, «Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece», ΔΧΑΕ Θ' (1977 1979), 63 64, πίν. 21.1. Η Μπούρα θεωρεί την περίπτωση του Ταξιάρχη ως το παλαιότερο χρονολογημένο παράδειγμα του ανακαμπτόμενου φύλλου, που γίνεται ένα από τα χαρακτηριστικά δείγματα των γλυπτών του 12ου αι. Βλ. επίσης Δρανδάκης, ό.π., 143 148, εικ. 223 227.

¹⁵ Bouras, ό.π. 73. Βλ. και μαρμάρινα σπόλια στο ναό της Αγίας Σοφίας Ανδραβίδας, Μπούρας, ό.π. 64, εικ. 44.

¹⁶ Σ. Βογιατζής και Ε. Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», ΔΧΑΕ ΚΓ' (2002), 41 58. Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του Ι.Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», 24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2004, 22 23.

¹⁷ Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά εκκλησιαί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, 92, 108, πίν. 43β. Μπούρας, ό.π. 65 66, υποσημ. 3. Γ. Πάλλης, «Νεότερα για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας», ΔΧΑΕ ΚΖ' (2006), 97 98. Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας», ΔΧΑΕ Λ' (2009), 131 132.

¹⁸ Bouras, ό.π. 68 71. Πάλλης, ό.π., 91 99.

¹⁹ Μπούρας, ό.π. 88 90, εικ. 78. Το επιστύλιο μαζί με άλλα τμήματα του τέμπλου είναι εντοιχισμένο σε νεώτερη θύρα. Ο Ορλάνδος είχε χρονολογήσει τα γλυπτά στο 13ο αι. [Α.Κ. Όρλάνδος, «Η παρὰ τὴν Ἄρτα Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν», ΑΒΜΕ 2 (1936), 27]. Ο Μπούρας τα χρονολογεί γύρω στα μέσα του 12ου αι., τα θεωρεί έργο τέχνη από τη νότια Ελλάδα και αποδίδει την κατασκευή του τέμ-

πλου στην περίοδο μεταξύ της πρώτης (τρικλιτη βασιλική, γύρω στο 1000) και της δεύτερης οικοδομικής φάσης (1225 1230) του μνημείου.

²⁰ Μπούρας, ό.π. 71 74, εικ. 56, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

²¹ Μπούρας, ό.π. 75, εικ. 60 δ.

²² Στο ναό, που χρονολογείται το 1767, έχουν εντοιχιστεί πολλά μαρμάρινα σπόλια, που μπορούν να αποδοθούν στο 12ο αι., βλ. Μπούρας, ό.π. 221, εικ. 248.

²³ Δρανδάκης, ό.π. εικ. 2 5, 14, 15 (Άγιοι Θεόδωροι Μπάμπακα, 1075), εικ. 74 (Άγιος Ιωάννης Κέριας, α' μισό 13ου αι. με εντοιχισμένα παλαιότερα σπόλια), εικ. 99 (Ασώματος στο Κακό Βουνό, γύρω στο 1000), εικ. 158 160 (Ταξιάρχη Γκλέζου, β' μισό 11ου αι.), και πολλά ακόμη παραδείγματα.

²⁴ Δρανδάκης, ό.π. 3 12, 21 24, 25 29, εικ. 1 3, 6 9, 13, 30, 34 35, 38.

²⁵ Στο ίδιο, εικ. 60 68, 74 77, 95, 121 134, 136 141 κ.α.

²⁶ Δρανδάκης, ό.π. 213 217, εικ. 328 330 (12ος αι.).

²⁷ Στο ίδιο, 251 252, εικ. 381 382 (12ος αι.).

²⁸ Στο ίδιο, 265 275, 407 408 (τέλη 12ου αι.).

²⁹ Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», ΔΧΑΕ ΣΤ' (1970 1972), 82 129.

³⁰ Δρανδάκης, ό.π. εικ. 192, 199.

³¹ Μ. Σκλάβου Μαυροειδή, Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήνα 1999, 180 185, αρ. 249 250, 254 257. Δρανδάκης, ό.π., εικ. 100 102, 133 κ.α.

³² Σκλάβου Μαυροειδή, ό.π. 181 182, αρ. 251 252. Δρανδάκης, ό.π. 174 175, εικ. 268 269.

³³ Δρανδάκης, ό.π. εικ. 256, 298 299, 312.

ιδιαίτερα κατά το 12ο αι. Το αιλουροειδές και ο ημίονος που απεικονίζονται στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου του βόρειου και του νότιου κλίτους, μοιάζουν στην απόδοση του κορμού με αιλουροειδές σε αδημοσίευτο τμήμα επιστυλίου από τα Ξανθιάνικα της Μηλέας³⁴ και σε επιστύλιο που έχει χρησιμοποιηθεί ως ανώφλι της νότιας εισόδου της Κοίμησης στην Καστάνια³⁵. Ο αετός που σκαλίζεται στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου του μεσαίου κλίτους του Αγίου Νικολάου, με τις διεσταλμένες φτερούγες, απαντά συχνά στο διάκοσμο κιονοκράνων της παλαιοχριστιανικής³⁶ και της μέσης βυζαντινής περιόδου³⁷.

Η μορφολογική και η τεχνολογική απόδοση των θεμάτων στο επιστύλιο και τα στηρίγματα του κεντρικού κλίτους καθώς και στα κεντρικά τμήματα των επιστυλίων των πλαγίων κλιτών επιτρέπει την απόδοσή τους στο 12ο αι., ίσως προς το τέλος του. Η χρήση έξεργων στοιχείων παρατηρείται στη βυζαντινή γλυπτική προς το τέλος του 11ου αι. και είναι έντονη στο 12ο και το 13ο αι. Οι τετραπλοί κιονίσκοι με τους διπλούς κόμβους χρησιμοποιούνται στο 12ο αι., ενώ ο χαλαρός τρόπος που δένουν οι κόμβοι οδηγεί στη χρονολόγηση προς το τέλος του 12ου αι.³⁸

Τα θέματα των θωρακίων γνώρισαν ευρύτατη διάδοση στη βυζαντινή γλυπτική. Οι λημνίσκοι χρησιμοποιούν-

ται στη διακόσμηση θωρακίων από τον 10 αι.³⁹, ενώ απαντούν και σε άλλα μανιάτικα μνημεία⁴⁰. Ο εγγεγραμμένος σε ανακομβούμενο πλαίσιο ρόμβος είναι αγαπητό θέμα στα θωράκια και απαντά στην ευρύτερη βυζαντινή επικράτεια⁴¹ και σε μνημεία της περιοχής⁴². Η λιτότητα με την οποία αποδίδεται το θέμα στα θωράκια του Αγίου Νικολάου, χωρίς διάκοσμο στα τρίγωνα μεταξύ ρόμβου και ορθογωνίου πλαισίου και απ' όσο φαίνεται ούτε στο εσωτερικό του ρόμβου, πιθανολογεί τη χρονολόγησή τους μέσα στον 11ο αι. Το πιο κοντινό τους παράλληλο στην περιοχή της Μάνης είναι ένα εντοιχισμένο θωράκιο στο ναό των Αγίων Θεοδώρων Κάμπου⁴³, όπου οι εγγεγραμμένοι ρόμβοι είναι μικροί και τα κενά μεταξύ ρόμβων και ορθογωνίου παραμένουν ακόσμητα.

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που έχουν χρησιμοποιηθεί στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου προέρχονται από δύο τουλάχιστον τέμπλα. Τα δύο κεντρικά τμήματα του επιστυλίου του βόρειου και του νότιου κλίτους φαίνεται ότι αρχικά αποτελούσαν ένα επιστύλιο. Στα δύο αυτά τμήματα διαπιστώνονται ομοιότητες, τόσο στις διαστάσεις όσο και στη θεματολογία: το ακανθόφυλλο της νότιας απόληξης του κεντρικού επιστυλίου του νοτίου κλίτους συναρμώζει με το τμήμα ακανθόφυλλου που διακρίνεται στη βόρεια απόληξη του κεντρικού επιστυλίου του βο-

³⁴ Το επιστύλιο, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, πιθανότατα χρονολογείται στα τέλη του 11ου με αρχές 12ου αι.

³⁵ Δρανδάκης, ό.π. εικ. 457 459 (12ος αι.).

³⁶ Παναγιωτίδη, ό.π. πίν. 31 β, δ.

³⁷ Σε κιονόκρανο της μητροπολιτικής συλλογής Καλαμάτας και σε κιονόκρανο από την Αγία Σοφία Κορώνης. Για το πρώτο βλ. Παναγιωτίδη, ό.π. πίν. 36 α (β' μισό 11ου αι.). Το δεύτερο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, βλ. Ι. Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά της Αρχαιολογικής Συλλογής Κορώνης», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (2-4 Δεκ. 1977)*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5, Αθήνα 1978, 329 330, αρ. 9.

³⁸ Ν. Μουτσόπουλος, «Ο Ταξίαρχος των Καλυβίων παρά την Κάροστον», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 8 (1961), 229. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, 69 70. Μουρίκη, ό.π. 22.

³⁹ Σε θωράκιο του τέμπλου του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος, Ά.Κ. Όρλάνδος, «Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ Πρωτάτου Καρυῶν», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 87, εικ. 2.

⁴⁰ Σε θωράκιο στη Μονή Φανερωμένης (1079), για το οποίο έχει διατυπωθεί η πιθανότητα μεταφοράς του από άλλο μνημείο, Δρανδάκης, ό.π. 17 18, εικ. 28. Σε δύο θωράκια τέμπλου (12ος αι.), εντοιχισμένα στο τύμπανο της βόρειας κεραίας του ναού της Κοίμησης στην Καστάνια, στο ίδιο, 310, εικ. 456.

⁴¹ Ο εγγεγραμμένος σε ορθογώνιο ρόμβος είναι θέμα που απαντά στα θωράκια από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Από τον 10ο

αι. και μετά ο ρόμβος συνδέεται με το ορθογώνιο με κόμβους, στο εσωτερικό του εγγράφεται κύκλος με ρόδακα, ενώ μικρότεροι κύκλοι με διάφορα διακοσμητικά θέματα (ρόδακες, πυροστρόβιλος, σταυρούς) γεμίζουν τα κενά μεταξύ του ρόμβου και του ορθογωνίου πλαισίου (θέμα των πέντε άρτων). Βλ. ενδεικτικά θωράκιο από τη Μονή Πετράκη, σήμ. στο Βυζαντινό Μουσείο, Σκλάβου Μαυροειδή, ό.π. 134, αρ. 180 (11ος αι.). Σταδιακά οι κόμβοι και τα παραπληρωματικά κοσμήματα πληθαίνουν (βλ. π.χ. θωράκια του 12ου αι. εντοιχισμένα στον Άγιο Δημήτριο Θήβας και στον Άγιο Νικόλαο Λειμόνα Σαλαμίνας, Μπούρας, ό.π. 152, 289, εικ. 161, 336).

⁴² Το θέμα, σε πιο σύνθετη απόδοση (με πολλαπλούς κόμβους και κοσμήματα στα κενά μεταξύ ορθογωνίου και ρόμβου) απαντά στα θωράκια του Αγίου Γεωργίου στο Μπρίκι, των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας και του Αγίου Φιλίππου στην Κουνιώτικη Πούλα, έργα του μαρμαρά Νικήτα, βλ. Δρανδάκης, ό.π. εικ. 30 32, 35 37, 45, 57. Επίσης στα θωράκια στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Γαρδενίτσας, στον Άγιο Ιωάννη Κούνου και στους Ταξίαρχους Νικόβου, έργα που αποδίδονται στον Νικήτα, βλ. στο ίδιο, εικ. 59, 62 63, 78 80, 83, 87. Θωράκια με το ίδιο θέμα, με μικρές διαφοροποιήσεις, απαντούν και στον Άγιο Πέτρο Γκλέξου, στον Άγιο Βασίλειο Καφιόνας, στους Αγίους Σέργιο και Βάκχο Κοίτας, στον Άγιο Ιωάννη Μίνας, στην Κοίμηση Χαριάς και στον Άγιο Θεόδωρο Τσόπακα, βλ. στο ίδιο, εικ. 136, 141, 240 242, 246, 256, 264, 314, 358 359, 441 444.

⁴³ Δρανδάκης, ό.π. 300, εικ. 440.

Εικ. 8. Πρόταση συνένωσης των κεντρικών τμημάτων των επιστυλίων του βόρειου και νότιου κλίτους.

ρείου κλίτους. Έτσι σχηματίζεται ένα επιστύλιο, συνολικού μήκους 2,365 μ., με κεντρικό ανακαμπτόμενο ακανθόφυλλο, εκατέρωθεν τοξύλλια με όρθια ανθέμια, έξεργα κομβία, ανθέμιο ανάμεσα σε κατακόρυφους έλικες και από ένα ζώο στα δύο άκρα (Εικ. 8). Τα τέσσερα τμήματα διζώνου γείσου, που έχουν χρησιμοποιηθεί στα πλάγια τμήματα του επιστυλίου του βόρειου και του νότιου κλίτους έχουν επίσης ίδιες διαστάσεις και όμοιο διάκοσμο και ίσως αποτελούσαν ένα διζώνο γείσο, συνολικού μήκους 2,255 μ. Μετά τον καθαρισμό της επιφάνειάς τους θα διαπιστωθεί με περισσότερη βεβαιότητα αν είναι κατασκευασμένα από το ίδιο είδος μαρμάρου.

Στο κεντρικό κλίτος παρατηρείται μεν μια τεχνοτροπική συγγένεια μεταξύ του κεντρικού και του νοτίου τμήματος, που πιθανόν είναι κατασκευασμένα και από το ίδιο μάρμαρο, ωστόσο τα δύο τμήματα δεν συναρμόζονται και έχουν διαφορετικό ύψος (0,185 μ. και 0,20 μ.). Το κεντρικό τμήμα του επιστυλίου παρουσιάζει τεχνοτροπική συγγένεια με το διάκοσμο των στηριγμάτων του. Αντίθετα στα στηρίγματα του βορείου και του νότιου κλίτους πρόδηλη είναι μια προχειρότητα στην επιλογή, ιδιαίτερα σε αυτά του νοτίου κλίτους.

Στα θωράκια, που έχουν τοποθετηθεί ανά ζεύγη σε κάθε κλίτος, παρατηρείται μια προσπάθεια για συμμετρία. Ειδικότερα, στο κεντρικό κλίτος έχουν χρησιμοποιηθεί δύο όμοια θωράκια που κοσμούνται με συμπλεκόμενους λημνίσκους, στο νότιο δύο αρκετά μικρότερα θωράκια με το ίδιο θέμα αλλά τεχνοτροπικά απλούστερα, ενώ στο βόρειο κλίτος δύο όμοια μεταξύ τους θωράκια που κοσμούνται με εγγεγραμμένο ρόμβο.

Η Μουρίκη υποστήριξε ότι τα περισσότερα από τα γλυπτά κατασκευάστηκαν ειδικά για το ναό, τα συσχέτισε με μια επισκευή του τέλους του 12ου αι. και πιθανολόγησε ότι αυτή την επισκευή είχε υπόψη του ο Σπάνης στην κτητορική επιγραφή, αναφερόμενος σε κάποιον κτήτορα που έζησε 200 χρόνια πριν.

Ωστόσο μετά την ορθή ανάγνωση της επιγραφής⁴⁴, όπου απλώς αναφέρεται ότι ο Σπάνης βρήκε το ναό ερειπωμένο, δεν είναι βέβαιο το διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ κάποιας πιθανής επισκευής του ναού και της ανακαίνισης του 1338. Από την άλλη μεριά, η πιθανότητα της κατασκευής των γλυπτών ειδικά για το ναό, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την προηγηθείσα ανάλυσή τους. Εξαίρεση αποτελούν τα δύο κεντρικά τμήματα του επιστυλίου των πλαγίων κλιτών, που συναρμόζουν και αποτελούν ένα επιστύλιο συνολικού μήκους 2,365 μ., το οποίο δεν αποκλείεται να προέρχεται από παλαιότερη φάση του μνημείου, ίσως από ένα εκ των δύο πλάγιων κλιτών, εφόσον το πλάτος του κεντρικού κλίτους είναι αρκετά μεγαλύτερο (3,06 μ.).

Ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνουμε ότι τα γλυπτά του Αγίου Νικολάου, που μπορούν να χρονολογηθούν στον 11ο (θωράκια) και τον 12ο αι. (επιστύλια και κιονόσκοι), προέρχονται από δύο τουλάχιστον τέμπλα και τοποθετήθηκαν στο ναό μετά την κατάρρευση της καμάρας του βόρειου κλίτους και πριν από την τοιχογράφηση των δεσποτικών εικόνων του βορείου κλίτους, δηλαδή μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα⁴⁵. Μερικά από αυτά, και κυρίως τα κεντρικά τμήματα επιστυλίου του βόρειου και νότιου κλίτους, θα μπορούσαν να προέρχονται από παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου, ενώ τα περισσότερα μάλλον προέρχονται από παλαιότερα κτήρια της περιοχής προκειμένου να ενσωματωθούν στις κατά καιρούς οικοδομικές επεμβάσεις που δέχθηκε το μνημείο. Εξάλλου, στην περιοχή της Μάνης, σε εκκλησίες που κτίζονται κυρίως μετά το 14ο αι., έχει ήδη διαπιστωθεί ότι είναι πολύ συνήθης η πρακτική της επανάχρησης αρχιτεκτονικών γλυπτών εκ περισυλλογής⁴⁶. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αλλά η συνολική του αξιολόγηση απαιτεί ειδικότερη μελέτη.

⁴⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

⁴⁵ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 6.

⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα τον Άγιο Ιωάννη Πλάτσας και την Κοίμηση Ξανθιάνικων Μηλέας, Δρανδάκης, ό.π. 287 288 και 298.

SAINT NICHOLAS AT KAMPINARI, PLATSA IN MANI.

REMARKS ABOUT THE SCULPTURAL DECORATION OF THE ALTAR-SCREEN

The church of St. Nicholas at Kampinari of Platsa in Messinian Mani is a three-aisled barrel-vaulted basilica with three apses of equal size to the east and a narthex in ruins to the west. The erection of the monument has concerned many researchers and has been dated from the 9th to 10th c. and the 12th c. Recently it has been suggested that the building was not just constructed of reused ancient material but was a Roman structure that was converted into a church in the 9th c. The next building phase has been unanimously dated to around 1338 and is connected to the renovation of the church by the wealthy *tzaousios* Konstantinos Spanes. Interventions on a smaller scale occurred during the post-Byzantine period. The wall paintings of the central aisle, commissioned by Spanes, are dated to 1337/38, while those of the south aisle are dated to 1343/44 and 1348/49, also according to the inscription, and those of the north to the late Byzantine period or to the early post-Byzantine years.

The sculptural decoration of the church is limited to the three-aisled altar-screen, in which marble pieces from at least two altar-screens have been reused. In her monograph on the painting of the monument D. Mouriki gave a brief account of the sculptures, while N. Drandakis in his monograph on the Byzantine sculptures of Mani provided a detailed description as well as drawings. In the context of incorporating the conservation of the monument's wall paintings and marble altar-screen in the NSRF (National Strategic Reference Framework), a relative study was carried out, which sparked a more thorough analysis of the material, as well as the addition of new observations to Drandakis' publication.

The examination of the subject matter showed that the sculptures of St Nicholas, which can be dated to the 11th (panels) and 12th centuries (epistyles, colonettes) come from at least two altar-screens and were placed in the church after the collapse of the barrel vault over the north aisle and before the painting of the icons of the altar-screen of the same aisle, that is, between the 15th and 16th

c. The two central parts of the epistyle of the north and south aisles seem to have originally formed one epistyle, 2,365 m in total length, since these two parts have been observed to be similar as far as their dimensions and themes, as well as the conjoining point, are concerned. The four parts of the two-zoned cornice, used on the side parts of the epistyle of the north and south aisles, also have the same dimensions and similar decoration and perhaps constituted one two-zoned cornice, 2,255m long.

In the central aisle there is a stylistic similarity between the central and south parts, which possibly are constructed of the same marble. However, the two parts do not fit well together and have different heights (0,185m and 0,20 m). The central part of the epistyle is similar in style to the decoration of its supports. On the other hand, in the supports of the north and south aisles there is a haphazardness in the choice, particularly in those of the south aisle, while in the slabs, which have been placed in pairs in each aisle, there is a striving for symmetry.

In the past D. Mouriki had suggested that most of the sculptures were made for this church, in a restoration at the end of the 12th c. and that it was this that Spanes had in mind in his donor inscription, when he referred to a founder who had lived 200 years earlier. However, after the correct reading of the inscription, which simply states that Spanes found the church in ruins, it is not certain how much time had passed from the possible restoration of the church to its renovation in 1338. On the other hand, the possibility that the sculptures were made specifically for the church does not seem to be confirmed. An exception is formed by the two central parts of the epistyle of the side aisles, which connect and comprise one epistyle 2,365 m long that may have come from an earlier phase of the monument. Most of the sculptures most likely come from older buildings of the region for the purpose of being incorporated in structural modifications to the monument. Furthermore, it has been observed that the practice of reusing architectural sculpture is standard in churches built mainly after the 14th c. in the Mani region.